

Barbara Popiel

Dyskurs, estetyka, tożsamość – spojrzenia komparatystyczne

Rocznik Komparatystyczny 2, 273-279

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Barbara Popiel

Uniwersytet Szczeciński

Dyskurs, estetyka, tożsamość – spojrzenia komparatystyczne

Mieczysław Dąbrowski, *Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2009, ss. 347

Wydana w roku 2009 *Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki* Mieczysława Dąbrowskiego, autora takich prac, jak *Postmodernizm – myśl i tekst* (2000), *Swój/Obcy/Inny. Z problemów interferencji i komunikacji międzykulturowej* (2001) czy *Lektury płci. Polskie (kon)teksty* (2008, redakcja), składa się z dziewiętnastu tekstów, zaprezentowanych wcześniej na konferencjach oraz opublikowanych w tomach bądź zeszytach pokonferencyjnych, obecnie zaś przystosowanych do wyznaczanej przez tytuł idei. Całość dzieli się na trzy części: wstępną, w której autor omawia dyskurs jako przedmiot komparatystyki i uzupełnia to dwoma *exemplami*, część poświęconą dyskursom estetycznym oraz część podejmującą kwestie dyskursów tożsamościowych.

Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki jest propozycją badania (zestawiania, porównywania, zderzania) tekstów kultury, przede wszystkim literatury, za pomocą dwóch zawartych w tytule terminów. Komparatystyka bowiem wytwarza swój własny dyskurs, złożony między innymi z wątków historycznych oraz przyjmowanego dla nich porządku, jednocześnie zaś sam dyskurs, a ściślej: różne dyskursy, etniczne, narodowe, płciowe, seksualne, wymagają podejścia komparatystycznego, które wskazuje różnice oraz podobieństwa i umożliwia głębsze, rzetelniejsze, bogatsze odczytywanie literatury.

Komparatystykę rozumie Dąbrowski jako metanaukę o literaturach i kulturach narodowych, dyskurs natomiast postrzega jako coś ponad tym,

jako „znaczącą jakość w refleksji o komparatystyce kulturowej i jej praktycznym uprawianiu”¹; ponieważ wszyscy funkcjonujemy w dyskursach, dopiero poprzez analizę ich różnorodności możemy zarówno poznać daną kulturę, jak też zrozumieć stosunki, związki i różnice między kulturami. Dyskurs jest również nośnikiem wartości, „mową totalną”, historyczną oraz społeczną, a zarazem opowieścią. Wśród wielości dyskursów autor wskazuje dwa odłamy, którymi zamierza się zająć: dyskursy estetyczne oraz dyskursy tożsamościowe, wyróżniane zgodnie z ich dominantą: pierwszy typ wyznaczany jest przez relację jednostka – modele estetyczne oraz retoryczne danej kultury i okresu, drugi – przez relację jednostka – społeczeństwo.

Celem, jaki Dąbrowski stawia swojej pracy, jest zatem przebadanie wybranych utworów literackich oraz zagadnień pod kątem komparatystycznym i dyskursywnym zarazem. Przed przejściem do konkretnych tekstów autor prezentuje dwa *exempla* zastosowania komparatystyki dyskursu w praktyce: omawia dyskurs „większość kontra mniejszość” oraz dyskurs płci, który obejmuje zarówno płęć, jak i orientację seksualną. W tych dwóch przykładach wskazane zostają zalety zestawiania dyskursów danych środowisk (różnorodne formy większości i mniejszości, kobiecość i męskość, heteroseksualizm i homoseksualizm): jak stwierdza Dąbrowski, wytwarzanie się, a następnie ścieranie dyskursów poszczególnych grup prowadzi do coraz lepszego poznania przez te grupy i samych siebie, i Innego. Analiza dyskursów pozwala wskazać stereotypy, które z jednej strony mogą zostać zdekonstruowane, z drugiej zaś niosą w sobie pewną wartość pozytywną, stanowią bowiem swoiste lustro, w którym się przeglądamy i poznajemy. W efekcie zatem spotkanie z Innym oraz czytanie przez pryzmat płci i seksualności prowadzi do osvajania odmienności, umieszczania jej w nowym, bogatszym, lepiej zrozumiętym kontekście.

Dział poświęcony dyskursom estetycznym otwiera refleksja nad ponowoczesną melancholią, stanowiącą zarazem sposób „metafizycznego doświadczania świata”² i język służący opisywaniu nowej wrażliwości. Współczesna wrażliwość jest bowiem pozbawiona jedności oraz jasnych, niepodważalnych podziałów, okazuje się wręcz chaotyczna. Chaos ten stanowi wszakże nową

¹ M. Dąbrowski, *Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2009, s. 7.

² Ibidem, s. 68.

jakość, prowadzącą do rozwoju i postępu³; melancholia ponowoczesna zatem umożliwia dostrzeżenie niejasności, fragmentaryczności czy nieczytelności świata⁴. Dąbrowski łączy z tym zjawisko powszechnej estetyzacji, prowadzącej do postrzegania wszelkich elementów rzeczywistości w kategoriach estetycznych, między innymi do całościowej erotyzacji ciała ludzkiego, stającego się odtąd miejscem rozkoszy oraz twórczości tak cielesnej, jak i duchowej. Z melancholią i estetyką, w tym ze specyficzną grą ciałem, wiąże się z kolei kamp, stanowiący swoisty dyskurs mniejszości seksualnej, dekonstruowanie tradycyjnych ujęć płci, erotyki i pożądania, a także ich ciągły performans.

Kategorie melancholii oraz estetyzacji pozwalają Dąbrowskiemu przyjrzeć się uważnie wybranym utworom, nie tylko literackim, lecz i malarskim. Czytana przez pryzmat dyskursów estetycznych proza Schulza okazuje się przepelniona „doznaniem braku”⁵ oraz wynikającą stąd melancholią, wiążącą się z ironią oraz alegorią; ta ostatnia zaś stanowi wedle Dąbrowskiego najważniejszą figurę literacką „w melanchologicznym rozumieniu świata”⁶. Podejście „melanchologiczne” umożliwia pogłębioną interpretację twórczości Schulza oraz dostrzeżenie w niej nawet nie zapowiedzi, a już realizacji ponowoczesnej próby ujęcia świata.

W interesujący sposób zostaje też zrealizowane komparatystyczne i dyskursywne zarazem badanie tekstów kultury. Dąbrowski zestawia kod literacki Różewicza z kodem malarskim Bacona, wskazując próbę ustanowienia, tu przez poezję, tam przez obraz, dyskursu służącego rozpoznaniu oraz opisaniu rzeczywistości. W kolejnym rozdziale śledzi intertekstualną grę opowiadania Różewicza z opowiadaniem Tomasza Manna; obaj autorzy wykorzystują przeciwstawne elementy jednego dyskursu, który można by określić jako „dyskurs europejski”: wysokie – niskie (wykształcenie bohatera, kultura, przestrzeń), duchowe – cielesne, homoseksualne – heteroseksualne, Eros – Tanatos. Paralela *Śmierci w starych dekoracjach* i *Śmierci w Wenecji*, którą badacz szczegółowo analizuje, staje się tym wyraźniejsza, im bardziej uwydatnione zostają punkty ich wspólnego dyskursu.

³ Zob. ibidem, s. 65–66.

⁴ W. Bałus, *Mundus melancholicus*. Kraków: Universitas, 1996, s. 134, 135, za: M. Dąbrowski, op. cit., s. 73.

⁵ M. Dąbrowski, op. cit., s. 95.

⁶ Ibidem, s. 107.

Zamykający tę część rozdział Dąbrowski poświęca refleksjom nad propozycją zastąpienia tradycyjnej opozycji modernizm – postmodernizm triadą: modernizm historyczny, awangarda historyczna i postmodernizm⁷. Przeprowadzony przez autora podział literatury (oraz kultury) na trzy fazy, odpowiadające tej triadzie, różni się od dotychczasowego (amerykańskiego) stanowiska fazą postmodernizmu, którego początek należałoby datować nie na koniec lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, lecz na okres drugiej wojny światowej, przede wszystkim na doświadczenia Holocaustu. Być może w tym właśnie miejscu mamy do czynienia z wyraźnym sygnałem potrzeby rozdzielenia postmodernizmu na „postmodernizmy” oraz konieczności ich komparatystycznego oglądu; jak bowiem stwierdza sam Dąbrowski, krytyka amerykańska wiąże postmodernizm z rozwojem społeczeństwa dobrobytu⁸, z kolei kraje Europy Środkowej i Wschodniej naznaczone są bezpośrednim doświadczeniem Zagłady. Jeżeli zatem, idąc tropem wcześniejszych uwag autora, przyjmiemy, że współczesną rzeczywistość cechują fragmentaryczność, brak jedności i żywioł różnic, to próba poszukiwania jednej formy postmodernizmu czy w ogóle „projektu całości” okaże się próbą z góry skazaną na porażkę. Wrażenie to zdają się potwierdzać „miejsca wspólne”, które Dąbrowski wskazuje na poziomie filozoficznym, poziomie estetyki oraz poziomie komunikacji społecznej.

Trzecią część pracy, poświęconą dyskursom tożsamościowym (z dopowiedzeniem *Psychologia i socjalność*¹⁰) otwiera refleksja nad istotnym dla kwestii tożsamości zagadnieniem: fantazmatem, który „determinuje dyskurs indywidualistyczny [...]. Jest więc językiem kryzysu, przecięcia”¹¹. Odczytywana przez ten pryzmat twórczość Kuśniewicza okazuje się bogata w fantazmaty: kresowej wspólnoty, prawdy/nieprawdy historycznej, władzy, erotyki, śmierci. Podobnie ważny jest fantazmat żydowski; Dąbrowski dokonuje tu zestawienia dyskursu polskiego, żydowskiego oraz „mieszanego”, wskazując przy tym na szczególnie interesujące i niejednoznaczne przypadki tych twórców, którzy byli – sam autor zadaje pytanie: pisarzami polskimi żydowskiego pochodzenia, pisarzami

⁷ Zob. *ibidem*, s. 153.

⁸ *Ibidem*, s. 159.

⁹ *Ibidem*, s. 153.

¹⁰ *Ibidem*, s. 189.

¹¹ *Ibidem*, s. 193.

żydowskimi pochodzenia polskiego, pisarzami polsko-żydowskimi?¹² Żywotność i rozwój fantazmatu żydowskiego w literaturze (oraz kulturze) polskiej jednocześnie łączy się i zderza z problemem (samo)określenia poszczególnych pisarzy, pisarek. Komparatystyczny ogląd dyskursów nie prowadzi Dąbrowskiego do rozwiązania problemu, pozwala natomiast – a to właśnie wydaje się badaczowi najistotniejsze – wydobyć szczególnie znaczące elementy fantazmatu, stworzonego przez stronę żydowską i polską, niekiedy wspólnie, niekiedy osobno.

Z rozdziałem tym wiąże się kolejny, zestawiający różnorodne sposoby mówienia o kategoriach: „swój”, „obcy”, „inny”, przy czym Dąbrowskiego interesuje tu przede wszystkim Europa (lub „spotkanie” Europy przez Innego), której jeden wspólny dyskurs rozpadł się na dyskursy krajowe, narodowe, klasowe. Zjawisku temu można się przyjrzeć również na przykładzie dwóch pisarzy emigracyjnych, których twórczość, choć odmienna, uwypukla tematy „swojskości”, „obcości”, „inności” oraz (nie)radzenia sobie z nimi.

Następnie autor śledzi trzy odmienne (Witkacy, Mrozek, Gombrowicz) „strategie zachowań wobec historii”¹³ oraz opozycję metropolia – prowincja, dłuższą refleksję poświęca też Kresom i krytyce postkolonialnej oraz kreowanym przez nie dyskursom. Rozdział ten także powróci pamięcią do kategorii fantazmatu oraz „swój/obcy/inny”, ponieważ oba te zagadnienia realizowane są w jakimś stopniu w dyskursie kresowym.

„Swój/obcy/inny” stanowi istotną kwestię także w rozdziale ostatnim; tu konieczne jest jeszcze przywołanie początkowych uwag Dąbrowskiego na temat podwójnej roli stereotypu, jego oblicza negatywnego oraz pozytywnego. Tylko w takim kontekście możliwe staje się przebadanie stereotypów polskości i niemieckości, z jednej strony przez pryzmat polskiej pamięci o przeszłości, szczególnie o Holocauście, oraz późniejszej, historycznie nacechowanej niechęci do „niedobrego Niemca”, z drugiej zaś – przez pryzmat polskiego emigranta, którego doświadczenia prowadzą do dekonstrukcji (zdaniem Dąbrowskiego wręcz destrukcji¹⁴) mitu Polaka oraz stereotypu Niemca. Podobnie jak wcześniej, autor dostrzega w tym procesie możliwość – co ważne, dla obu stron – nowego poznania: i siebie, i Innego. Dyskurs postkolonialny stwarza szansę przekrocze-

¹² Zob. *ibidem*, s. 212–221.

¹³ *Ibidem*, s. 284.

¹⁴ Zob. *ibidem*, s. 322.

nia dotychczasowych relacji ofiara – kat, skolonizowany – kolonizator, dobry Polak – zły Niemiec.

Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki Mieczysława Dąbrowskiego w interesujący sposób łączy teoretyczne propozycje badawcze z praktycznym ich wykorzystaniem podczas analizy tekstów kultury, szczególnie literatury, poprzez ogląd komparatystyczny i dyskursywny zarazem. Co więcej, ogląd ten okazuje się wartościowy i przydatny nie tylko dla komparatystów, ale dla każdego współczesnego humanisty, który stara się poznać, zrozumieć oraz opisać jakąś część fragmentarycznej, różnorodnej, wielodyskursywnej rzeczywistości.

Od strony technicznej niewątpliwą zaletą książki jest sposób rozmieszczenia materiału: po rzeczowo przedstawionych uwagach teoretycznych otrzymujemy przykłady rozmaitych metod ich wykorzystywania, jednocześnie jednak poszczególne rozdziały „praktyczne” łączą się ze sobą kategorią, sposobem konstruowania lub dekonstruowania danego zjawiska, wspólnymi elementami dyskursu lub powracającą w coraz to nowych odmianach problematyką. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że przy całej koniecznej terminologii język nie jest hermetyczny, co pozwala na owocne zapoznanie się z pracą szerokiego gronu humanistów. Sprzyja temu także bogactwo podejmowanych wątków, które wychodzą od literatury, prowadzą natomiast do wniosków i refleksji obejmujących różnorodne dziedziny humanistyki.

Komparatystyka dyskursu / Dyskurs komparatystyki nie aspiruje do udzielenia odpowiedzi na wszelkie możliwe pytania komparatystyczne ani nawet do postawienia wszystkich tych pytań. Dąbrowski zbiera dotychczasowe badania i na ich podstawie oraz w oparciu o własne przemyślenia stara się – zdecydowanie z powodzeniem i w sposób prowokujący odbiorcę do poczynienia dalszych kroków – przedstawić nową propozycję metodologiczną, która odpowiadać będzie potrzebom współczesnej rzeczywistości oraz tworzonej w niej literatury. Autor uzmysławia nam przy tym bardzo wyraźnie wagę i potrzebę zarówno badań komparatystycznych, jak też uważnego, wielostronnego przyglądania się dyskursom, w których funkcjonujemy. Wskutek tego połączenie komparatystyki z dyskursem staje się szczególnie obiecujące, a zaprezentowany w *Komparatystyce dyskursu / Dyskursie komparatystyki* projekt stanowi wyzwanie, które warto podjąć.

Discourse, Aesthetics, Identity: Comparative Interpretations

Summary

The article is a summary and review of the main points of *Komparatystyka dyskursu/ Dyskurs komparatystyki* (*Comparative Studies of Discourse/ The Discourse of Comparative Studies*; 2009) by Mieczysław Dąbrowski. The book presents discourse as a subject of comparative literature. In the first part, the author elaborates on the theory of discourse; in the second part, he gives literary examples concerning the discourses of aesthetics and identity. *Komparatystyka dyskursu/ Dyskurs komparatystyki* proposes a method of researching literature that makes use of both the tools of comparative literature and of discourse. Dąbrowski emphasises that comparative literature creates its own discourses and every discourse needs a comparative attitude. According to the author, the proposed method should be very useful in the contemporary world and for the contemporary literature since we need comparative studies as well as thorough insight into existing discourses.

Barbara Popiel